ÎNTRE DIONIS ȘI LONGINUS
Reînvierea unei controverse*

DE

MIHAI NASTA

În acest volum sînt reunite sub un titlu generic șapte studii care gravitează în jurul unei singure probleme centrale, cercetată cu asiduitate de autor în ultimele două decenii [1]: paternitatea *Tratatului despre sublim* și ambianța în care s-au dezvoltat cîteva din principalele sale idei; aportul lor la cristalizarea unui clasicism al epocii lui Augustus; în sfîrșit, afinitățile „sublimului" cu sensibilitatea modernă. Toată această problematică se mai axează în jurul unei convingeri pe care D. Marin încearcă s-o acrediteze cu noi argumente în fiecare studiu: autorul tratatului este de fapt Dionis din Halicarnas, învățat și estetician de mărimea întîi, care ar trebui reevaluat în funcție de această nouă atribuire, menită să ne dezvăluie un adevărat apogeu al strădaniilor sale de retor-filozof.

Pe căi cu totul diferite, sub auspiciile unor determinări epistemologice care se deosebesc radical de unele predilecții mărturisite de D. Marin — am ajuns noi înșine la unele concluzii înrudite, cu privire la receptivitatea lui Dionis față de paradoxurile stilului sublim [2], dar trebuie să mărturisim de la început că nu împărtășim în anumite domenii tezele acestor investigații erudite ale „sublimului", care încearcă să ne prezinte aspecte din cele mai neprevăzute ale identificării lui Pseudo-Longin cu autorul memoriului magistral *Despre potrivirea cuvintelor*. Deoarece există de fapt două serii de probleme, spre care tind în mod convergent argumentările din volumul recenzat, vom preciza abia spre sfîrșitul prezentării noastre ceea ce ni se pare a fi atitudinea cea mai rezonabilă în privința afinităților tratatului *Despre sublim*. Mai înainte, pe măsură ce vom discuta ideile cercetătorului modern, am dori să scoatem în evidență necesitatea

---

* Însemnări pe marginea cărții lui Demetrio Marin, *Retorica, stilistica, estetica nell'età Augustea*. Bari, Adriatica Editrice, f.d. [1970], 329 p.

[1] Dintre studiile mai vechi, după articolul „L'opposizione sotto Augusto e la datazione del saggio sul Sublime" în *Studi Calderini — Palimbeni*, vol. I (1956), una din contribuțiile însemnate ale autorului pe tărîmul documentării este *Bibliography of the „Essay on the Sublime"* (Περὶ ὕψους), compiled by Demetrio St. Marin. *Supplementum* la revista Mnemosyne, Leiden, 1967, (X + 101 pagini). Pentru alte studii ale autorului despre diferite probleme de civilizație romană și de filologie, unele referitoare la „romanitatea" din țara noastră, vezi în Studii clasice, vol. XV (1973), p. 271—273, recenzia profesorului Pippidi la volumul *Tra grammatica latina e storia antica*, Matera, 1972 — precum și discuția unor opinii ale autorului în materie de epigrafie, *ibidem*, p. 59 și urm.

[2] În treacăt discutăm această problemă în articolul *L'analyse du langage et la représentation des performances du discours chez Denys d'Halicarnasse*, sub tipar în *Actes du congrès international* „E i r e n e" (Cluj, 1972). Revenim pe larg asupra problematicii în monografia noastră *Imitație și stil la Dionis din Halicarnas* (teză dactilografiată) — mai ales prin observațiile referitoare la *anomaliile stilistice și problematica sublimului*.

de a se ajunge la o separare treptată a domeniilor de investigaţie : pe de o parte problemele de *paternitate* (o controversă de istorie literară); pe de altă parte, acele chestiuni care se referă la unele afinităţi tipologice şi la particularităţile de receptare a operelor *înrudite*. Întrucît autorul oferă spre meditaţie studii (apărute cu diferite prilejuri), în care utilizează tipuri de argumentare disparată, lipseşte un capitol de sinteză care să unifice argumentele solide şi să tragă toate învăţămintele de pe urma unor asociaţii adeseori foarte sugestive. Vom discuta pe rînd toate studiile în ordinea în care au fost publicate în volum sub formă de capitole — de o întindere şi de o pondere inegală.

Primele două studii se leagă în mod organic între ele, ocupă cel mai mare număr de pagini şi demonstrează în parte una din tezele pe care se străduieşte să le impună D. Marin : faptul că tradiţia manuscrisă — *şi, implicit, cea literară* au atribuit secole de-a rîndul tratatul *Despre sublim* renumitului istoric şi teoretician literar Dionis din Halicarnas. Cealaltă teză, corelativă, ar urma să ne convingă şi pe noi, cititorii moderni cu orizont filologic [3], despre această identitate dintre autorul celebrului „aureus libellus" şi scriitorul neobosit care ne-a lăsat *Antichităţile romane* şi preţioasele *Opuscule retorice* [4].

Să ne oprim deocamdată asupra investigaţiei care alcătuieşte primul capitol (una din cele mai solide contribuţii) : *L'anonimato del „Saggio sul Sublime" nella tradizione dei codici* (p. 9—27, republicat fără modificări, după ce apăruse mai întîi în Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell Univ. di Bari, vol. I din 1954, în care se reproduc şi 14 fotografii foarte instructive : o copertă de codice [Laur. Plut. 2830] pagini de titlu cu atribuirea şi pagini interioare).

După cum se vede şi în *prefaţă* (5 — 8), cele mai vechi manuscrise prezentau indicaţia Διονυσίου, Λογγίνου, acest ultim nume fiind considerat de Marin un fel de „camuflare" — propriu-zis o denaturare care a pornit de la o coruptelă pentru λόγιος—, „învăţatul". Epitetul apare de altfel în notiţa lui Suidas : Διονύσιος 'Αλεξάνδρου 'Αλικαρνασεύς, ῥήτωρ καὶ λόγιος (citat printre *testimonii* în ediţia Vahlen). Se consideră că acest epitet a devenit chiar un fel de poreclă — un *cognomen* cum a fost numele Platon (cf. Diogene Laerţiu III, 4). Ipoteza lui Marin este destul de verosimilă. Într-o perioadă anterioară asemenea porecle sau denumiri particularizante se refereau adeseori la o ciudăţenie sau o particularitate a fizicului (cum pare a fi chiar Πλάτων — poate „cel cu umerii laţi"). În schimb, începînd cu perioada greco-romană, devin frecvente şi apelativele care scot în evidenţă o însuşire intelectuală, un *summum*

[3] Pentru a ne convinge de justeţea primei teze este suficient să luăm cunoştinţă de dovezile oferite de tradiţia manuscrisă. Se cere, maximum, să posedăm cîteva noţiuni elementare de paleografie şi de istoria textelor. Aşa cum vom vedea, pentru aceste sectoare demonstraţia îşi atinge scopul. Mai departe însă, pentru a se dovedi efectiv *paternitatea*, discuţia ar fi trebuit să înfrunte toate contraargumentele pe care le poate invoca filologia modernă şi — printre altele — să procedeze la sondaje stilometrice mai extinse, mai temeinice decît paralelismele textuale restrînse (între *Sublim* şi textele dionisiene), cum sînt de pildă cele de la p. 49 şi urm., 67 şi urm.

[4] Sub acest titlu includem toate scrierile de teorie literară ale lui Dionis. Vom face trimiterile la ediţia Usener—Radermacher, *Dionysii Halicarnasei quae exstant*, vol. V-VI (Opusculorum volumina), Leipzig, Teubner, 1899—1929 (retipărite anastatic în 1965).

de elocință etc. (amintim de exemplu larga răspîndire de care se va bucura apelativul Χρυσόστομος „Gură de aur"). De aceea putem accepta, fără să cădem în exagerările unor speculaţii zadarnice, presupunerile avansate de cercetătorul nostru. Printre altele, el arată că, în ciuda expresivităţii acestui apelativ („redender Name"), la cîteva secole distanţă copiştii nu l-au înţeles, fiind un derivat mai rar de la λόγος. La aceasta am putea să adăugăm că este chiar vorba de un apelativ aproape arhaic, utilizat cu predilecţie de un compatriot ilustru al lui Dionis, marele istoric Herodot, de fel din Halicarnas [5]. În sfîrşit, la fel de plauzibilă este şi ipoteza că un copist a interpretat greşit un spaţiu lăsat lîngă -γ- şi a crezut că are de a face cu grafemul care nota sunetul -γγ-. De acolo şiragul de false interpretări: Διονυσίου λογίου, citit ca şi cum ar fi fost un fel de λογγίου şi corectat în Λογγίνου[6]. Manuscrisul cel mai vechi, *Parisinus Gr. 2036* (*P*) din secolul X prezintă deja titlul Διονυσίου Λογγίνου Περὶ ὕψους.

Numai în sumar, *pe cît se pare altă mînă*, introduce particula disjunctivă Διονυσίου ἢ Λογγίνου ... Abia ulterior, în altă subfamilie de manuscrise, s-a generalizat acest mod de atribuire — v. de ex. *Vaticanus 285* (A) de la sfîrşitul secolului XV, unde figurează, neclar, disjunctiva.

Îi revine lui Marin meritul incontestabil de a ne atrage atenţia asupra primelor argumente care pledează pentru a se atribui tratatul învăţatului din Halicarnas. În orice caz, sub forma studiului republicat în fruntea volumului, posedăm acum toate datele pentru a judeca cît de mare este probabilitatea ca tradiţia manuscrisă şi ezitările copiştilor-editori să acrediteze paternitatea dionisiană.

De la Rhys-Roberts, care indica în termeni foarte clari cît de importantă este această alternativă, nimeni — după ştirea noastră — nu şi-a mai dat osteneală să insiste asupra consecinţelor pe care le poate avea ipoteza că Dionis din Halicarnas *a fost efectiv* autorul tratatului *Despre sublim*. De aceea am studiat cu cea mai mare atenţie studiul care alcătuieşte acum capitolul II din volum (p. 27—128): *La paternità del Saggio sul Sublime* [7].

Deşi trebuie să întărim chiar de pe acum că nu considerăm plauzibilă atribuirea făcută în favoarea lui Dionis din Halicarnas, multe din argumentele şi observaţiile autorului ne ajută să înţelegem mai bine o serie de aspecte referitoare la condiţiile elaborării tratatului şi la ideologia sa estetică, apropierile cu o serie de pasaje dionisiene fiind deosebit de sugestive şi binevenite, după ce timp de mai bine de un secol prea mulţi cercetători au exagerat în direcţia contrară: exaltînd pe autorul tratatului în defavoarea predecesorului său [8].

---

[5] V. de exemplu în *Istorii* I, 1 sau II, 3. Cea dintîi din aceste menţiuni se referă la oamenii *docţi* sau înţelepţi ai perşilor care ştiau să le interpreteze legendele. În alte contexte epitetul se referă în special la elocinţă: „bun cuvîntător", „elocvent", (sau desemnează „prozatorul").

[6] Toate aceste transformări sînt prezentate sintetic de Marin la p. 22—23. În realitate nu avem de a face cu un caz tipic de anonimat, ci cu rezolvarea problemei unei opere care a devenit la un moment dat (din cauza disocierii şi a fluctuaţiei Dionis/Longin) *pseudepigrafă*.

[7] Republicat fără modificări. Apărut prima dată în Studi Urbinati, 1955 (XXIX n.s.), p. 266—333.

[8] Este unul din criteriile-standard de judecare a celor doi autori. A se vedea, de exemplu, Maurice Croiset, *Histoire de la littérature grecque*, vol. 5, Paris, 1901; D. M. Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*, (ed. a 2-a), Bucureşti, 1972. Se pot observa şi nuanţări mai

Studiul începe cu o serie de considerații referitoare la istoricul problemei (p. 27 — 51). Se insistă încă o dată asupra importanței deslușirii aduse de Amati, bibliotecarul Vaticanului, care a semnalat cel dintîi, prin 1808, particula η, atît de revelatoare pentru a se disocia numele lui Dionis de ceea ce unii considerau că ar fi determinativul sau *cognomen-ul* său (Longin). Prin 1827 într-o versiune italiană valoroasă a opusculelor lui Dionis, editorul include tratatul sub un titlu pe care D. Marin nu ezita să-l considere „revoluționar": *Il Sublime, trattato di Dionigi d'Alicarnasso, finora attribuito a Longino.* Se înșiră o serie de presupuneri care căutau alți omonimi : „Dionis din Pergam, pentru Weiske, Dionis din Halicarnas, zis cel tînăr pentru A. E. Egger, Dionis din Milet pentru Schoell, Dionis din Alexandria, supranumit „gramaticul" pentru alți filologi" (p. 37).

Dintre filologii moderni care l-au susținut pe Dionysius Halicarnassensis cercetătorul nostru l-a depistat pe maghiarul F. Nagy, a cărui contribuție din 1936 scăpase chiar vigilenței despuierilor din *Année Philologique.* Mai înainte de a dezvolta propria sa demonstrație, lucrarea de sinteză de care ne ocupăm începe prin a pune la punct delimitarea cronologică. D. Marin recunoaște că această ordine de argumentare operează prin anticipare: „una specie di ὕστερον πρῶτον" (cf. p. 41 și urm.). Pentru o datare în ultimele decade *înaintea erei noastre* ar pleda în primul rînd împrejurarea că Pseudo-Longin *tocmai citise* un tratat cu același nume al lui Caecilius din Caleacte cu care înțelege să polemizeze (cf. cap. I). Or, cu greu am putea să împingem mult mai tîrziu data acestei polemici — deși n-ar fi neverosimilă coborîrea pînă în al doilea deceniu al erei noastre (admițînd dealtfel că Caecilius i-ar fi supraviețuit lui Dionis, pentru activitatea căruia ultimul reper *ante quem* este considerat anul 8 î.e.n.)[9]. Al doilea indiciu ar fi referința la Theodoros din Gadara, în *Subl.* III, 5, 3 interpretată ca mențiunea unui om care „îl ascultase cu urechile lui" pe celebrul teoretician al asianicilor *temperați*, (cum prea bine îi califică Marin), zăbovind asupra teoriei *parenthyrsului* (tradus de Balmuș prin „aprindere fără rost"). Pe cît s-ar părea referința este interpretată ca o informație obținută de un discipol-martor ocular, întrucît textul folosește ὅπερ și imperfectul ἐκάλει. Deci : „tocmai ceea ce Th. numea parenthyrs...". Imperfectul grecesc se întrebuințează însă adeseori destul de vag și aici reliefează mai degrabă coincidența cu o descriere sau tratare amănunțită din doctrina unui retor, care ne permite să înțelegem perfect natura unui viciu al expresiei : „denumirea și definiția exactă le găsim la Theodoros" (ὅπερ ὁ Θ. παρένθυρσον ἐκάλει) ; de aceea considerațiile despre *sublim* nu mai zăbovesc asupra defectului. Cam atîta a vrut să spună „Anonimul" și nu trebuie suprasolicitat aici textul pentru a se impune ideea că citează o experiență personală (care ar coincide cu perioada din jurul anului 32 î.e.n. , data la care Hieronim îl menționează pe Theodoros ca pe un *nobilissimus artis rhetoricae praeceptor*).

moderne la M. A. Grube, *The Greek and Roman Critics*, London—NewYork, 1967 și la K. E. Gilbert — H. Kuhn, *Istoria esteticii* (1954), versiune română din 1972, p. 102 urm. și 111 urm., sau în recenta prezentare de sinteză a lui M. Fuhrmann, *Einführung in die Antike Dichtungstheorie*, Darmstadt, 1973 (îndeosebi p. 181—184), unde se mai acordă totuși o importanță exagerată poziției centrale a tratatului anonim.

[9] Vezi monografia lui É Egger, *Denys d'Halicarnasse*, Essai..., Paris, 1902, cap. I, și mai recent Bonner, S. F., *The Literary Treatises of Dionysius of Halicarnassus*, Cambridge. 1939 (retipărire în 1969), aproape ignorat de autorul nostru.

Urmează alte trei indicaţii pe care studiul încearcă să le interpreteze ca repere cronologice. Una cuprinde condamnarea scriitorilor contemporani — în general a retorilor — care aleargă după noutăţi (*Subl.* V, 1) sau păcătuiesc prin reprezentarea unor grozăvii excesive (*Subl.* XV, 8). S-a făcut apropierea cu Quintilian, *Inst. Orat.*, VIII, 1, 24 şi IX, 2, 42. Nu avem totuşi prea multe îndreptăţiri pentru a limita cronologic manifestarea acestor simptome de degenerescenţă la primele decenii î.e.n. Mai degrabă ne-am putea gîndi odată cu Kaibel la un viciu comun pentru secolul I d. Chr. Ironicul οἱ καθ' ἡμᾶς ῥήτορες, din XV, 8 n-ar fi exclus să fie o determinare vagă. D. St. Marin relevă (la paginile 48 şi urm.) nuanţe de o mare fineţe în referirea din *Subl.* XLIV, 3, la vremea de libertate pe care autorul o apucase „aproape în faşă" (μόνον οὐκ ἐνεσπαργανώμενοι). Asemenea precizări, utile şi binevenite pentru a ne face să înţelegem drama trăită de Pesudo-Longin, nu adaugă mare lucru la identificarea cu Dionis din Halicarnas. Acesta din urmă rămîne, orice s-ar spune, mult mai rezervat, — „au dessus de la mêlée" — în mărturisirile sale şi oricît se arată de reticent cînd este vorba să laude personalităţi politice romane din vremea sa, nemulţumirile latente nu răbufnesc niciodată la el atît de puternic încît să provoace o comparaţie critică între diferite perioade ale Republicii, generînd diatribe într-unul din punctele culminante ale scrierilor sale.

Mai convingătoare ar trebui să fie secţiunea, destul de întinsă (52—128), care încearcă să demonstreze că probleme importante de critică literară şi estetică — în general judecăţi pronunţate asupra unor clasici marcanţi — departe de a reprezenta focare de divergenţă, ar duce la identificarea „Anonimului" cu Dionis.

Discuţia începe cu poziţia faţă de Caecilius din Caleacte, prieten „dintre cei mai dragi" pentru Dionis (v. de ex. τῷ φιλτάτῳ Καικιλίῳ în *Ep. ad Pompeium*, cap. 3, p. 240 U. R.) şi antagonist sau—în orice caz — sursă de disocieri polemice pentru *Tratatul despre sublim.* Toate raţionamentele şi argumentările lui Marin nu izbutesc să înlăture implicaţiile acestor deosebiri fundamentale. Este adevărat că Dionis tinde tot mai mult să se depărteze de purismul steril, normativist, al aticiştilor, adepţii lui Apollodorus, printre care se numără şi Caecilius. Dar nu se poate vorbi de aprofundarea unei „rivalităţi între clasicizanţi" (formula reluată de cercetătorul nostru la p. 53, din E. Schwartz, art. *Dionysios*, din RE, V, 1, col. 935). Dionis, în pasajul invocat de Marin, — *De comp. verb.* cap. 12, p. 45 U.R. — , arată limpede că nici un fel de ştiinţă (ἐπιστήμη), nici un filozof, nici un retor, n-ar fi în stare să statueze din ce elemente constitutive ia naştere — sau poate fi produsă — plăcerea estetică şi cum ar trebui dozată *după împrejurare* (καιρός). În asemenea situaţii decide numai „opinia" scriitorului (δόξα); mai exact: discernămîntul cu care l-au înzestrat experienţa sa individuală şi talentul. În alt pasaj (*De orat. ant.*, p. 28 U.R.), Lisias este lăudat fiindcă ştie să intre în materie de-a dreptul, *fără proemiu.* O anomalie în domeniul „dispoziţiei părţilor" pe care aticiştii (respectiv un Caecilius) n-ar fi admis-o sub nici un cuvînt. Aceste observaţii sînt foarte utile, îl disociază întru cîtva pe Dionis de prietenul său Caecilius, dar nu pledează destul de convingător pentru identificarea cu anonimul. În mod peremptoriu Marin trece sub tăcere toate acele concepte doctrinare preluate de Dionis în prima perioadă

fie de-a dreptul de la Caecilius, fie dintr-o învățătură comună (în parte derivate din Teofrast și dintr-un „corpus" al eclectismului stoic, de tipul retoricii posidoniene)[10]. Printre altele reține atenția sistemul *virtuților* discursului (sau ale „vorbirii discursive", ἀρηταὶ λέξεως): cele *necesare* și cele *adăugate* — o rețea de criterii valorice care se găsește în majoritatea studiilor *Despre oratorii antici*. Analiza literară respecta o ierarhie în care se pornea de la *calități necesare*, un fel de presupoziții ale expresiei, cum ar fi: puritatea idiomului (καθαρότης), precizia, inteligibilul luminos sau claritatea (σαφήνεια), proprietatea, strălucirea (σαφήνεια), concizia (συντομία), caracterul persuasiv (πιθανότης) și adecvarea sau conveniența cu elementele subiectului (πρέπον τοῖς ὑποκειμένοις). Această rețea va fi nuanțată, ba chiar dislocată cu timpul de însuși Dionis, în funcție de autorii studiați și de avatarurile analizelor sale. Cu toate acestea, o regăsim pretutindeni ca o presupoziție — printre altele într-o etapă de tranziție cum este monografia *Despre Iseu* (cf. cap. III, vol. I U. R., p. 95 — 96). Or, pentru asemenea criterii devine foarte probabilă o înrudire strînsă între Dionis și Caecilius. În schimb Anonimul ia în considerare greșeli sau scăderi cu totul diferite. În afară de stilul umflat sau de cel pueril (τὸ μειρακιῶδες) din cap. 3, de efectele meschine μικροποιοῦν (41 — 43) sau de unele forme nefericite, disproporționate, ale strădaniilor de înălțare (chiar *parenthyrsul* care amintește de cenzurarea stilului ditirambic la Dionis), tratatul folosește criterii originale, deosebite, de reliefare a deficiențelor expresiei.

În următoarele subcapitole Marin duce mai departe o investigație comparativă a judecăților despre Platon, Lisias, Tucidide, Isocrate. Între acestea se intercalează o discuție a celebrelor capitole din „Sublim" intitulate de Wilamowitz „Regulă sau Geniu", iar înainte de o succintă sinteză se iau în discuție afinitățile cu tratatul *Despre potrivirea cuvintelor*. Îndeosebi paginile consacrate judecăților despre Platon (60—71) și Lisias (72—78) izbutesc să restabilească în mod oportun un echilibru pe care filologii moderni l-au nesocotit în defavoarea lui Dionis.

În ciuda unor critici normativiste din *Epistula către Pompei* și a observațiilor foarte interesante despre scăderile (îndeosebi exagerările) stilului platonic în *De Demosthene* (parțial reluate în *Epistulă*), neîntrecutul autor al dialogurilor este prețuit așa cum se cuvine în scrierile dionisiene. În schimb Caecilius îl preferă pe Lisias, spre indignarea *Tratatului despre sublim*, cap. XXXII, 8. Asta nu înseamnă că Anonimul, care admiră cu multă pătrundere *amplitudinea*, *efectul de uimire* (ἔκπληξις) și alte calități prin care Platon înalță sufletele, uită sau trece sub tăcere o serie de defecte — cum ar fi de pildă *inoportunitatea* și *lipsa de măsură* în folosirea unor figuri (*Subl.* XXIX, 1; XXXII, 7; IV, 4 și 6, etc.). Cum rămîne însă cu necruțătoarea cenzură dionisiană a retorismului, aproape umflat, a disproporției dintre figurile redundante și conținutul de idei mai sărac sau în orice caz de o sinceritate dubioasă, adaptat cu forța unei frazeologii vane? Aceste critici ocupă mai bine de cinci capitole din *De Demosthene* (cap. V—VII; cap. XXV și urm.). Îndeosebi critica stilului ditirambic

---

[10] Vezi în această privință magistrala teză de doctorat a lui P. Costil, *L'esthétique littéraire de Denys d'Halicarnasse*, vol. I, cap. I: „Les écoles et les doctrines" și cap. II „Le milieu : Denys et son cercle", Paris, 1948 (exemplare dactilografiate, în fondul de teze al Sorbonnei).

subminează pe alocuri una din condițiile sublimului: exaltarea slobodă care smulge totul în calea ei. Mult mai bine întemeiate sînt precizările lui Marin despre felul în care l-a judecat Dionis pe *Lisias* (cf. în special concluziile pe marginea evaluărilor din tratatul cu același nume, cap. 22 și urm.). Aici subscriem întru totul poziției adoptate: la fel ca celebrul Anonim, eruditul din Halicarnas n-a ezitat să observe unele „insuficiențe" ale stilului oratoric și ale concepției care stă la baza discursurilor lui Lisias. Ambii „critici" se distanțează net în această privință de Caecilius și înțeleg să-l exalte deasupra tuturor pe Demostene, reprezentant al stilului sublim și al desăvîrșirii supreme pe care o poate atinge oratoria. Subscriem întru totul concluziilor la care ajunge investigația în subcapitolele despre Tucidide și Isocrate.

Foarte interesante și valoroase sînt apropierile dintre cîteva concepte dionisiene și unele formulări ale *Sublimului* care-și au uneori originea în *De compositione*. Astfel, de exemplu, potrivirea cuvintelor considerată un mijloc natural de a obține „persuasiunea și plăcerea" (πειθὼ καὶ ἡδονή) în *Despre sublim*, cap. XXXIX ne orientează spre definiția dionisiană a *potrivirii*, conform căreia, deși „ea ocupă locul al doilea din punctul de vedere al ordinii în care dobîndim cunoștințele...cu toate acestea nu este cu nimic mai prejos decît alegerea cuvintelor nici în privința desfătării, nici a persuasiunii, nici a expresiei viguroase (ἡδονὴν καὶ πειθὼ καὶ κράτος)"[11]. Asemenea relații de intertextualitate demonstrează după părerea noastră că doctrina dionisiană a influențat efectiv *Sublimul*, mai direct decît unele concepte teoretizate de Caecilius (de cele mai multe ori *combătute* de tratatul nostru). Sub raportul unei înrudiri de tipul acesta observațiile lui Marin aduc o contribuție importantă la clasificarea unor relații epistemologice. Tot pe această linie sînt valabile și clarificările sale în legătură cu analiza poemelor safice în tratatul anonim și la Dionis. Demersurile analitice rămîn extrem de diferite. În ciuda motivărilor invocate de cercetătorul modern (v. p. 119 și urm.), este greu să dovedim că același teoretician grec a studiat din două puncte de vedere, cu totul deosebite, expresia lirică a poetei. Înseși criteriile valorice au altă pondere în cele două lucrări. Dar trebuie să recunoaștem că interesul deosebit manifestat pentru poezia lui Safo, propusă ca o paradigmă a liricii monodice, denotă formarea unui curent de opinie, o anumită orientare a gustului estetic. Dionis a deschis într-un fel acest făgaș, iar Pseudo-Longin pare *în această privință* continuatorul său direct [12]. Tulburătoare se dovedește

[11] Trimitem și la versiunea paginilor alese din Dionis, publicată de noi în culegerea *Arte poetice — Antichitatea*, București, 1970, p. 234. Lucrăm la o traducere integrală în care vom păstra — sub o formă îmbunătățită — formulările interpretative prin care ne-am străduit să redăm precizia „metalimbajului" folosit de teoreticianul grec, unul din cei mai viguroși promotori ai metalimbajului tehnic (necesar în analiza literară pentru a diferenția demersul interpretării sau metatextul de obiectul ei: textul poetic sau literar).

[12] Aceasta credem că este relația corectă dintre cei doi autori. De fapt succesiunea cronologică se răsfrînge totdeauna la fel și dacă am insista cu amănunțime asupra relațiilor multiple — contraste, asemănări, derivații directe și continuări, transformări totale etc. — care toate laolaltă determină poziția celor două personalități (Dionis și Pseudo-Longin) în sistemul dinamic al teoriei literare, am constata pe urmele formaliștilor că uneori se manifestă filiația epistemologică „de la unchi la nepot", alteori „nepotul se aliază cu bunicul împotriva tatălui..." (cf. referințele la Ehrlich, *Russian formalism*, The Hague, 1960, citat de S. Alexandrescu în Prolegomenon II la volumul *Poetică și stilistică — Orientări moderne*, București, 1972, p. LXXII—LXXIII).

şi alăturarea datelor referitoare la „eseurile despre potrivirea cuvintelor". Pseudo-Longin a compus pe urmele predecesorului său **două** lucrări de acest tip.

Indicaţia din *Sublim*, cap. XXXIV este foarte precisă: "ὑπὲρ ἧς [sc. τῆς συνθέσεως] ἐν δυσὶν ... συντάγμασιν ....". De această formulare apărătorul paternităţii unice leagă trimiterile din *De Demosthene* cap. 49 şi 50 unde Dionis se raportează la scrierea sa Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων folosind termenul ὑπομνηματισμούς şi verbul ὑπομνηματίζεσθαι, lăsîndu-ne să înţelegem că tratatul său avea mai multe părţi. Oricum, deci, pluralul ὑπομνηματισμοί nu trebuie neapărat suprapus celor *două* „scrieri" sau „alcătuiri" (συντάγματα) menţionate de *Sublim*. În schimb şi de astă dată este foarte probabilă o influenţă directă a deschizătorului de drumuri Dionis, care i-a determinat pe succesorii săi să distingă *cel puţin* două părţi însemnate — o bipartiţie fundamentală în tratarea problematicii referitoare la σύνθεσις. Asupra celorlalte argumente care pledează pentru înrudirea strînsă, fără să ne facă să acceptăm identificarea propusă de Marin vom mai reveni în concluziile acestei recenzii.

În următoarele două studii din volum, accentul cade mai mult pe unele aspecte ale ideologiei extraliterare a tratatului *Despre sublim*. Aici singura delimitare menită să-l identifice pe Anonim cu Dionis este încadrarea cronologică: repere cam forţate invocate pentru a circumscrie două sfere de ideaţie la epoca lui Augustus. Capitolul III reproduce studiul *L'opposizione sotto Augusto e la datazione del „Saggio sul Sublime"*[13]. Sînt caracterizate ideile din ultimul capitol (XLIV) al tratatului : consideraţiile despre *cauzele decadenţei oratoriei*. Oricîte argumente ar acumula D. St. Marin, toate reflecţiile din aceste pagini celebre ale autorului grec, fără să fie atemporale se potrivesc mai multor perioade situate între instaurarea principatului lui Augustus şi epoca Antoninilor[14]. Dacă ar fi să ne limităm la epoca de început a imperiului, nostalgia după binefacerile democraţiei (ἡ δημοκρατία τῶν μεγάλων ἀγαθῶν τιθηνός) dă glas unui contrast prea îndrăzneţ. În orice caz Dionis a lăudat restaurarea ordinii întemeiată pe autoritatea Romei şi nu găsim de-a lungul sutelor de pagini ale *Antichităţilor* nici un element de diatribă comparabil cu atacurile împotriva parvenitismului şi pledoaria pentru spiritualitate din *Sublim*. Ceea ce deosebeşte cu tot dinadinsul reticenţele dionisiene este mai degrabă subînţelesul aluziv, refuzul său de a se opri asupra meritelor unui personaj de anvergura lui Augustus, lipsa unei apologii cu referinţe precise a cutărei personalităţi din *cultura* romană, hotărîrea sa de a nu cita poeţi sau oratori latini. Dimpotrivă, *Sublimul* nu ezită să alăture pe Cicero lui Demostene şi aluzia la δουλεία δικαία ne dovedeşte că în alt context se ajunge la răstălmăcirea ironică a conceptului de legitimitate (ne întemeiem aici chiar pe observaţiile pertinente ale lui Marin). Bogăţia de referinţe latine pe care s-a putut bizui Pseudo-Longin, reluate în discuţie de studiul recenzat (Seneca, *Ep. ad Lucil.* 114, Velleius Paterculus, *Hist. Rom.* I, 17 ; Quntil., *Inst. orat.* 11, 10, 3 ... şi, bineînţeles, Tacit, *Dialogus de oratoribus*

---

[13] Pentru prima publicare vezi referinţa dată supra p. 219, nota 1.

[14] Unul din cele mai documentate studii apărute după război înclină chiar să-l lege pe Pseudo-Longin de a doua sofistică ; cf. I. Lana, *Quintiliano, Il Sublime e gli esercizi preparatori di Elio Teone*, Torino, 1951 (prea puţin luat în considerare de Marin).

XXVI — XXXVII, XXIX, şi alte texte) nu schimbă prea mult datele problemei. Dimpotrivă, ele pledează pentru o datare mai tardivă (a doua jumătate a secolului I e.n. fiind extrem de probabilă). Oricum ar fi, problema deosebirii dintre stilul aluziv al istoricului Dionis şi pamfletul spiritualist din ultimul capitol al *Sublimului* (care poartă în anumite locuri amprenta stoicismului roman) nu va fi eludată şi demonstraţia din volum îşi pierde *ipso facto* pertinenţa [15].

Abia dacă găsim cîteva desluşiri mai plauzibile în studiul intitulat problematic *La Bibbia nella Roma Augustea?* (p. 175 — 190), unde se reia mult controversata „enigmă" a citatului biblic din Περὶ ὕψους, cap. IX, 9. Bineînţeles, brusca intruziune a unei referinţe „neclasice" în textul unui tratat de teorie literară din perioada lui August are de ce să deruteze. Acesta rămîne fondul problemei şi nu explicarea împrejurărilor în care autorul grec a putut să ia cunoştinţă cu venerabila scriptură a poporului iudaic. Desigur fragmente sau chiar ediţia întreagă a *Septuagintei*, (versiunea greacă din secolul III î.e.n.) trebuie să fi pătruns la Roma încă din vremea lui Cezar. Dar se poate oare împăca exclusivismul cultural din toate *celelalte* texte dionisiene (unde nu se citează nici măcar un singur autor latin, darmite un „barbar") cu „ecumenismul" estetic din *Tratatul despre sublim?* Cercetătorul nostru nu a răspuns plauzibil la această întrebare. Singurul său argument din evidenţa internă îl constituie interpretarea dată criticilor aduse de Dionis împotriva unor înfăţişări indecente (ἀσχήμονας) atribuite în artele plastice şi în poezie personajelor divine. De acolo deduce că era partizanul unei întoarceri la o atitudine sinceră de veneraţie, pentru a se pune frîu „mitologiei necuviincioase" (expresie care aparţine unui autor monoteist: Flavius Josephus). Sub aceste auspicii chiar o referire la măreaţa formulă introductivă din *Geneza* iudaică ar fi fost oportună pentru a exemplifica simplicitatea sublimă. Efortul demonstrativ din reconstituirea modernă a convingerilor dionisiene nu reuşeşte nici acum să obţină adeziunea noastră, fiindcă denaturează însăşi rîvna propovăduită de Dionis: restaurarea idealului elenic. Mai lesne admitem opiniile din studiul care dezvoltă ideile schiţate anterior: *Regola et genio* (p. 191—236). Se reia interpretarea dilemei din *Sublim* XXXIII — XXXVI şi se arată din nou că în ciuda rezervelor formulate cu privire la *unele* scăderi din expresia literară a dialogurilor platonice, Dionis împărtăşea convingerile Anonimului despre superioritatea îndrăznelii sublime asupra mediocrităţii ce caută cu orice preţ să evite cusurul dar nu este capabilă să se ridice deasupra unei corectitudini banale.

Penultimul studiu contribuie în chip substanţial la spulberarea unei prejudecăţi enunţate chiar în formularea titlului paradoxal: *Il „tenace classicista" Orazio di fronte all' „Anticlassicista" autore del Saggio sul sublime* (237 — 303). În prima parte autorul reia cu oarecare pedanterie ideile (din studiul anterior) despre reexaminarea controversei din *Epistula către Pompei* în tratatul *Despre sublim*. Apoi corectează o serie de opinii greşite despre conformismul lui Horaţiu, tinde să-l prezinte ca pe un decepţionat (în ultima parte a carierii sale poetice).

---

[15] Să nu uităm dealtfel împrejurarea (şi ea eludată de cercetătorul nostru) că textul din manuscrise se întrerupe şi nu posedăm „ultimul cuvînt" al diatribei...

Utimul capitol se ocupă în mod aproape exclusiv de soarta unor idei din tratatul *Despre sublim* în opera lui Vico. Titlul programatic ne arată că modelul clasiciştilor ar putea să devină totodată şi o paradigmă a modernilor : *Estetica antica ed estetica moderna* (p. 305 — 317). Cele mai importante meditaţii pe care i le-a inspirat lui Vico lectura *Sublimului* sînt cele referitoare la măreţia lui Homer : „altissima meraviglia". Şi cu acest prilej cercetătorul modern reia unul din conceptele sale de predilecţie, discutat în mod aproape obsesiv în majoritatea studiilor : dilema „regola o genio"...

Dacă ar trebui să evaluăm contribuţia de ansamblu a cercetărilor din acest volum numai din punctul de vedere al tezei cu privire la paternitatea *sublimului*, judecata noastră ar fi în cele din urmă negativă : *quod erat demonstrandum* rămîne mai departe de nedovedit în termenii în care a formulat D. St. Marin problema. Este destul de lesne să indicăm de ce însăşi *enunţarea* problemei este greşită. Mai înainte însă de a schiţa termenii „respingerii" noastre, am dori să subliniem că majoritatea studiilor din acest volum rămîn chiar astfel contribuţii foarte valoroase, în măsura în care pun într-o lumină nouă *afinităţile reale* şi *continuitatea organică*, esenţială, care leagă ultimele vederi ale învăţatului Dionis din Halicarnas de pledoaria tratatului *Despre Sublim*. Din acest punct de vedere D. St. Marin se încadrează într-un curent modern de revalorificare a conceptelor dionisiene şi multe din observaţiile sale pot fi considerate achiziţii ferme ale istoriei clasicismului.

În privinţa identificării Dionis — Longin, masa de dovezi pe care Marin nu le ia în considerare aşa cum se cuvine, *fiindcă nu vin în favoarea tezei sale*, ni le oferă analiza textuală cea mai strînsă : comparaţia terminologiei, a celor două limbaje, a gramaticii folosite de cei doi autori. Chiar în definirea sublimului, numărul neconcordanţelor este prea mare. De ce nu a folosit deloc Dionis denumiri şi *concepte* cum ar fi ἀδρεπήβολος, παρένθυρσον, γαῦρόν τι ἀνάστημα şi încă multe altele? Sîntem şi noi înclinaţi să admitem (aşa cum am arătat pînă acum) existenţa unei *convergenţe* între doctrina dionisiană şi ideile lui Pseudo-Longin. Dar nu credem că se poate motiva o transformare a conceptelor dionisiene într-atît de radicală încît ar fi dus la grave inconsecvenţe de limbaj şi la „renegarea" unor opinii mai vechi. De fapt cercetările lui Marin au clarificat o problemă de *receptare* : integrarea multor idei şi formulări dionisiene în tratatul *Despre sublim*. Nu trebuie totuşi să împingem unele demonstraţii pînă la anularea unor diferenţe specifice. Lectura inteligentă trebuie să salvgardeze relaţiile precise dintre tipuri *diferite* de texte. De aceea, după ce ne-am îmbogăţit în mod sensibil parcurgînd studiile din volumul de faţă, ne vedem totuşi obligaţi să mai amînăm problema încadrării „juridice" a misteriosului anonim, statutul său din punctul de vedere al istoriei literare provocînd un număr prea mare de digresiuni care absolutizează un aspect particular al doctrinei în defavoarea unităţii ei. Cele mai profitabile impulsuri primite de la volumul pe care l-am prezentat în această recenzie se cer utilizate pentru a ne permite să restructurăm într-o viziune *unitară* teoria literaturii şi a poeticii în perioada sintezei greco-romane.